

Heidelbergi magyar peregrinusok teológiai tárgyú könyvei Debrecenben¹

A heidelbergi magyar peregrináció első szakasza a 16. század közepétől a város 1622. évi ostromig tartott, amikor Tilly gróf csapatai elfoglalták és kirabolták a várost. Az egyetem működése évtizedekre szünetelt, a század második felében már alig voltak magyar hallgatói. A korabeli református ortodoxia fellegvárának számító pfalzi egyetemen az ostromot megelőző három évtizedben számos Kárpát-medencei értelmiségi tanult. A hallgatók névsora és életrajza Heltai János és Szögi László kutatásai nyomán jól ismert. Heltai 173 személy (és az őket támogatók) életrajzi adatait gyűjtötte össze, Szögi László adattára 234 beiratkozást rögzített 1622-ig.² A heidelbergi peregrináció 1614-ig leginkább egyéni ambíciók nyomán szerveződhetett, majd Bethlen Gábor trónra lépése után, az egykori heidelbergi diákból lett udvari prédikátora (később erdélyi püspök), Keserői Dajka János hatására már fejedelmi támogatással és nagyobb létszámban érkeztek magyar diákok a Neckar-parti városba.³

Heidelberg nem csak egy egyetemi város volt a korabeli Németország területén, de az irénizmus, a „protestáns felekezetek hitbeli egységét hirdető és szervezeti újraegyesítését javasló” eszme és egyházpolitikai mozgalom központja is.⁴ A mozgalom központi alakja David Pareus (1548–1622) heidelbergi professzor volt, aki amellet, hogy „erős befolyással volt a magyarországi teológiai gondolkodás formálódására, a neolatin költészetre, iskolaügyre, pedagógiai hagyományokra, az egyházi és irodalmi élet számos területére”, a „két pogány közt” őrlődő Erdélyi Fejedelemség diplomáciai kapcsolatait is erősítette.⁵ A teológiatörténeti kutatás szempontjából kiemelkedő jelentőségű a Pareus által három kötetbe rendezett 538 disputáció szövege, amelyek közel felénél magyar volt a respondens, a vizsgára bocsátott tételket megvédő diák. A három kötetből az első kettőben (*Collegium theologicorum*, I–II; 1611, 1620) jelentek meg azok a disputációk, amelyekre a későbbiekben utalni fogunk. A polemikus tárgyú értekezések legfőbb célja a Roberto Bellarmino *Disputationes*-ében megfogalmazott katolikus tanok cáfolata volt (lásd később).⁶

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött 21 kötet tartalmának feltárásával és a bennük fellelt 42 mű bemutatásával arra keressük a választ, hogy a heidelbergi egyetemen megforduló magyar hallgatók milyen teológiai munkákat vásároltak az egyházi szolgálatra való felkészülés részeként.

Heidelbergi magyar diákok és könyveik

¹ A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról* = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1980, Bp., OSZK, 1980, 243–347; SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 17), 120–133; Lásd még: SZÖGI László, *Peregrinatio academica: a külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai, 1150–1918*, Bp., ELTE Könyvtár és Levéltár, 2022, 120–134.

³ HELTAI János, *Pareus személyes kapcsolatai magyar diákjaival* = *Reformáció 500: A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5–6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye*, szerk. KULCSÁR Árpád, Nagyvárad, Partiumi Keresztény Egyetem, Partium K., Komárom, Selye János Egyetem, Calvin János Teológiai Akadémia, 2018, 95–96.

⁴ Lásd: HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 50, 53–65.

⁵ PERGER PERGER Péter, *Újabb adalék David Pareus magyarországi kapcsolatához: Heidelbergi professzorok ajándékozó sorai Lövei Pellionis György kötetében* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, TtRE Gyűjteményei, 2015 (Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 202.

⁶ Lásd: HELTAI, *Pareus személyes kapcsolatai...*, i. m., 97; FÖRKÖLI Gábor, *Loci communes theologici: Egy melanchthoniánus modell interkonfesszionális használatára?* = *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde, TASI Réka, Bp., reciti, 2020 (Reciti Konferenciakötetek, 8), 97–99.

A legkorábbi példánk egy Kálvin-féle *Institutio*, amelynek 1576. évi lausanne-i kiadását⁷ Budai Tonsoris/Borbély János kapta Johannes Clericus nevű barátjától Heidelbergben, 1586-ban. A magyar diák 1585-ben a wittenbergi egyetemre is beiratkozott, majd 1586 szeptemberétől Heidelbergben tanult. 1617–1621 körül Nagykárolyban működhetett prédikátorként.⁸ A kötet Budai Tonsoris-t követő tulajdonosa is magyar volt: Dicsőszentmártonban szerezte meg Diószegi [Iratosi?] Kristóf, s tőle került 1641-ben a szebeni Matthias Vietorhoz. Vietor ekkor még diák volt, csak 1644-ben indult a Königsbergbe peregrinálni.⁹ Szebenből a nagyappoldi születésű Georg Regger gyűjteményébe került, akit 1674-ben ordináltak lelkésznek a Medgyes mellett fekvő Baráthely gyülekezetébe.¹⁰ Vagyis a kötet két magyar református tulajdonos után került két erdélyi szász evangélikus értelmiségi könyvtárába. Az *Institutio* itt bemutatott útja is jelezheti a kriptokálvinizmus terjedését a szászok között a 17. század középső harmadában, amelyhez Ősz Sándor Előd korábban már szolgált adatokkal.¹¹

Szerdahelyi Mihály nevét nem említi Heltai János adattára. Külföldi tanulmányait Thököly Sebestyén idősebbik fia, István ephorusaként avagy nevelőjeként végezte. 1596. szeptember 17-én iratkozott be tanítványával a pfalzi egyetemre, ahol négy évig tanultak – többek között Szenci Molnár Albert társaságában –, majd 1600-ban európai tanulmányútra (Kavalierstour) indultak. Megfordultak a padovai egyetemen (1600. június 7-től) és a londoni Gresham College-ben (1601–1602 táján).¹² További sorsa nem ismert, személye nem azonos az erdélyi énekszerzővel, sem a Nyitra vármegyei alispánnal.¹³ Szerdahelyi Antoine Chandieu de la Roche (1534–1591) műveinek összkiadását vásárolta meg, s annak a 3. kötete maradt ránk, amely a szerző hitvitázó írásainak egy részét tartalmazza.¹⁴ A francia teológus többek között a bordeaux-i szerzetesekkel és az angol származású Laurent Arthur Faunt pozner missziós jezsuitával kelt vitára, az úrvacsora kérdésében pedig Claudius de Saintes ágostonos szerzetessel és Gregorius de Valentia ingolstadti professzorral polemizált.¹⁵ Chandieu műve 1596-ban, Szerdahelyi beiratkozásának évében jelent meg Genfben, Jean le Preux nyomdájában, és a supralibros tanúsága szerint („M. Sz. 1597”) már a következő évben bekötve állt a magyar diák könyvtárában. Rendkívül friss nyomtatványról van tehát szó. Heidelbergi könyvkötőt valószínűsít, hogy a kötetstáblákon VI. Lajos pfalzi választófejedelem (1576–1583) és felesége, Hesseni Erzsébet (1539–1582) címerét látjuk. A kötet a 17. század közepén került

⁷ Jelzete: C 187

⁸ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017, (Humanizmus és Reformáció, 37), 106.

⁹ SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992, 1846.

¹⁰ Lásd: Ernst WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*, I. Bd., *Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, Köln, Böhlau, 1998, 2863.

¹¹ Lásd: ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi református Egyháztörténeti Füzetek, 21), 87.

¹² SZÖGLI, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken...*, i. m., 744; SZLAVIKOVSKY Beáta, *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken, 1526–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 16), 286; GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 14), 182.

¹³ *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, sajtó alá rend. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai K., 1959 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 1), 503.

¹⁴ Jelzete: F 824, tom. 3.

¹⁵ Theodore Gerard VAN RAALTE, *Antoine De Chandieu (1534–1591): One of the Fathers of the Reformed Scholasticism?*, Grand Rapids, Calvin Theological Seminary, 2013 (CTS PhD Doctoral Dissertations, 52), 88–89, 95–96, 125, 318. https://digitalcommons.calvin.edu/cts_dissertations/52 (2024. október 21.)

Váraljai G. Lőrinc (1620/1621–1671) református lelkészhez.¹⁶ Feltehetően az összkiadás ma hiányzó másik három kötetét is megvásárolta Szerdahelyi, ám azt nem tudjuk, hogy fél évszázad múlva mind megvolt-e még Váraljai tulajdonában.

Szepsi P(astoris?) Vince 1600 májusától a wittenbergi, szeptemberétől pedig a heidelbergi egyetem hallgatója volt.¹⁷ 1601 januárjában Pareus elnökletével védte meg a Szentlélek személyéről és munkájáról összeállított 21 tézist, ugyanazon év júniusában pedig az esküt tárgyaló 45 tézist, amelyhez egy Bellarminót cáfoló kisebb részegység is tartozott.¹⁸ Szepsi további sorsa ismeretlen. A könyvtárából származó kötet supralibrosa szerint 1600-ban köttette egybe Christoph Corner két bibliamagyarázatos munkáját. Az első a Zsoltárok könyvének szövegét tartalmazza Corner magyarázataival (Leipzig, 1598), a második pedig egy egészen sajátos kiadvány: az Ó- és az Újszövetségből válogatott énekek szövegét és magyarázatát adja közre, valamint himnuszokat és imádságokat közöl (Leipzig, 1597).¹⁹ Mindkét kiadvány alig néhány évvel az előtt jelent meg, hogy Szepsi Vince megvásárolta őket.

Szölősi Bede Jánost másokkal együtt kizárták a Wittenbergi Egyetemről 1592-ben, mivel a *Formula Concordiae*-t nem írta alá. Hazatérve előbb Nagyszőlősen szolgálhatott, majd 1601 októberében visszatért Németországba, hogy beiratkozzon a Heidelbergi Egyetemre. Hazatérése után Nagyberegen szolgálhatott, majd 1611–1613 között Szatmárnémetiben, 1616-ban Nagybányán, 1618-ban Nagyszőlősen lelkészkedett, 1619-től pedig ugocsai esperes volt. Meghalt 1620 novemberében. 1616-ban levelet írt David Pareus-hoz.²⁰ Eddig 13 könyvét tárta fel a szakirodalom (Debrecenben 5, Marosvásárhelyen 3, Kolozsvárott 3, Nagyszebenben 1, Gyulafehérváron 1 kötetet). Ősz Előd megállapítása szerint az ismert könyveinek „legnagyobb részét nem külföldi tanulmányútjairól hozta magával, hanem lelkipásztorként folyamatosan gyarapította bibliotékáját és tudását is.”²¹ Ezzel szemben mindkét újonnan felfedezett debreceni könyvét Heidelbergben vásárolta 1602-ben. Az első Béza vitairata az 1586. évi Montbéliardi Kollokviumra, amelyet Jakob Andreae-nak címzett Krisztus jelenlétéről az Úrvacsorában.²² Szölősi Bede másik debreceni kötetében Georgius Sohniusnak az *Ágostai Hitvallás* cikkelyeihez írott munkáját találjuk, Amandus Polanusnak a predestinációról írott értekezésével egybekötve.²³ Az utóbbi Szölősi Bede halála után a Sárospataki Református Kollégiumba került, majd az iskola 1671. évi elűzése után, a bujdosó pataki diákok hozhatták magukkal Debrecenbe (csak 1709-ben vették állományba). E két kötet is jól illeszkedik Szölősi Bede egykori könyvtárába, amelynek egy részét az egy-két generációval korábban élő (Kálvin, Wolfgang Musculus, Aegidius Hunnius) vagy a vele kortárs protestáns teológusok (Sibrandus Lubbertus, Johannes Kuchlinus) művei közül válogatott össze.²⁴

Várad K. Jakab Wittenbergben kezdte meg a külföldi tanulmányait 1609. január 28-án, majd az őszi szemeszterre már Heidelbergben iratkozott be szeptember 28-án. 1610

¹⁶ Váraljai G. Lőrinc Debrecenben és Sárospatakon, 1646-ban Franekerben, Groningenben, 1647-ben Leidenben tanult. 1648-tól Ibrányban lelkész, a szabolcsi egyházmegye esperese (1655–1659), majd II. Rákóczi György udvari papja. 1660-tól Nagyecsedben lelkész, 1661-től a közép-szolnoki esperes, 1665-től haláláig szatmári lelkész. Lásd: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3., jav., bőv. kiad., szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 674.

¹⁷ HELTAI 1994, 330, SZÖGI, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken...*, i. m., 760, 3872.

¹⁸ RMK III 5828

¹⁹ Jelzete: E 670

²⁰ Lásd: ŐSZ Sándor Előd, *Szölősi Bede János Intitúciói: a sárospataki könyvtár egyik korai gyarapítója*, Sárospataki Füzetek, 2012/1, 60–61; HELTAI 1994, 75, 78.

²¹ ŐSZ, *Szölősi Bede János...*, i. m., 62.

²² Jelzete: C 435

²³ Jelzete: C 561

²⁴ ŐSZ, *Szölősi Bede János...*, i. m., 62.

októberében indult haza, ám út közben megbetegedett és elhunyt, a felvidéki Somorján temették el.²⁵ Négy kötete maradt fenn Debrecenben.

1609-ben két könyvet is bekötött. Ekkor jutott hozzá William Whitaker két írásához, amelyekben Roberto Bellarminóval az egyházzól és a zsinatokról folytatott hitvitát.²⁶ Ugyancsak 1609-ben készült el a kötése Bartholomäus Keckermann *Systema theologiae* (Hanau, 1607) című dogmatikai összefoglalásának, amelynek anyaga a heidelbergi egyetemen tartott előadásokból állt össze.²⁷ Keckermannnak elsősorban a logikai munkásságát és annak magyarországi recepcióját kutatták korábban,²⁸ a magyar tanítványain és azok olvasmányain keresztül a hazai teológiára gyakorolt hatásáról keveset tudunk. Mellé kötötték David Pareus *De symbolis sacramentalibus, et de ritu fractionis in S. Eucharistia* című munkáját (Amberg, 1603). A heidelbergi professzor ennek első könyvében az úrvacsorai jegyekről, a kenyérről és a borról, a másodikban pedig a kenyér megtöréséről értekezik, védelmezve a helvét irányzat gyakorlatát a katolikus és a lutheránus felfogással szemben. Pareus szerint ugyanis bár az úrvacsorai kenyér anyaga (ostya vagy kovászos kenyér) lehet teológiai szempontból közömbös, a megtörés aktusa maga nem.²⁹

1610-ben szintén két könyvét kötötte be. Az első kolligátumban református (Andrew Willet, John Sharp, David Pareus) és katolikus (Bellarmino, Johannes Magirus, Cosmas Morelles) teológusok között folyó hitviták egyes darabjait kötötték.³⁰ Egy másik könyvében megtalálható Heinrich Bullinger több nyelvre lefordított mártírológiai sikerkönyve, a *De persecutionibus ecclesiae Christianae* latin kiadása (Zürich, 1573), amely „választ keres az egyetemes egyháztörténetben kora legnagyobb protestánsüldözésére” és „az egész kereszténység történetét az igaz és hazug vallás ellentétéként [...] írja le”.³¹ Várad Bullinger e művéhez kötötte Ludwig Lavater homíliáit, amelynek egyik darabja szintén mártírológiai aspektussal bír.³²

Tasnádi Kincses Imre debreceni diák volt 1599-től. 1610. július 11-én a marburgi, 1610 októberében a heidelbergi egyetemre iratkozott be. 1610-ben vásárolt egy Beza-féle Újszövetséget az 1580. évi genfi Estienne-féle kiadásból, amelyben a Szentírás görög szövegét fogja közre balról a Vulgata, jobbról pedig Beza saját latin fordításának szövege, amelyet Beza lapszéli nyomtatott jegyzetei kísérnek. A Biblia kötését Kálvin és Beza portréi díszítik.³³

Lövei Pellionis Györgytől három kötetet is őriz a Nagykönyvtár. A tulajdonosa 1613 januárjától a wittenbergi, márciusától a heidelbergi egyetem diákja volt. 1615 októberétől a Sárospataki Református Kollégium rektoraként szolgált, majd 1617-től legalább 1636-ig mádi prédikátor volt.³⁴

Az első kötetét Fekete Csaba ismertette korábban, amelybe 1613-ban két előző évben megjelent művet is bekötött a magyar diák. Az első mű Thomas Brightmannek a Jelenések könyvéhez írott, és Roberto Bellarminóval vitázó kommentárja (Heidelberg, 1612), amelyben Brightmann a saját korára vonatkoztatta az Apokalipszis szavait, és „a laodiceai gyülekezetet az angliai egyházzal [...], az Isten előtt kedves angyal Genf gyülekezetével illetve a skót

²⁵ SZÖGI, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken...*, i. m., 803, 3997; HELTAI, *Adattár a heidelbergi egyetemen...*, i. m., 341.

²⁶ Jelzete: C 563

²⁷ Jelzete: C 658

²⁸ Lásd pl.: RESTÁS Attila, *Keckermann retorikái: (fejezet a magyarországi retorikaoktatás történetéből)*, Irodalomtörténet, 2000/4, 477-497.

²⁹ Lásd pl.: FÖRKÖLI, i. m., 100-101.

³⁰ Jelzete: C 663

³¹ IMRE Mihály, *Consolatio és reprezentáció – mártírok vigasztalása Zürichben = Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, *Studia Litteraria*, 51(2012/3-4), 173.

³² Jelzete: D 764

³³ Jelzete: Sz 196. Lásd: OLÁH Róbert, *Miről árulkodnak a peregrinusok bibliái?*, *Mediarium*, 2020/4, 16-17.

³⁴ HELTAI, *Adattár a heidelbergi egyetemen...*, i. m., 299.

egyházzal [...] azonosította”. A második Franciscus Junius műve Máté és Márk evangéliumáról (Heidelberg, 1612). A kötet nem sokáig volt a Lövei Pellionisé, a pataki hivatalba lépése körül ajándékozta Suri Orvos Mihály pataki első lelkésznek, aki maga is Heidelberg neveltje volt.³⁵

A második könyvét Perger Péter ismertette.³⁶ Kálvin *Institutiójának* 1612. évi genfi kiadását is 1613-ban köttette be Lövei Pellionis, az előzéklapra két tekintélyes heidelbergi teológus írt a hazainduló magyar diákokat búcsúztató sorokat 1614 augusztusában. Az egyik maga Pareus volt, akinél Lövei Pellionis 1613 júliusában disputált,³⁷ a másik Bartholomaeus Coppen, a héber és a görög nyelv professzora. Az első kötéstáblára Pareus arcképe, a hátsóra pedig az előző pfalzi választófejedelem, IV. Frigyes (1583–1610), a Protestáns Unió vezetőjének címere került. Perger Péter szerint a kötés „ikonográfiai programja” tükrözi Pareusnak a korabeli protestáns egyházi és politikai életben vitt szerepét.³⁸

Lövei Pellionis a harmadik könyvébe Amandus Polanus bázeli professzor két művét köttette egybe.³⁹ A *Partitiones theologicae* Polanus korai, a terjedelmesebb *Syntagma theologiae*-t megelőző református dogmatikai összefoglalása. Bevezetésként terjedelmes ráamista tabulák segítségével tekinti át a teológia rendszerét, majd a hittudományt (a Petrus Ramus által is preferált módon) két részre osztva a hitről és a jócselekedetekről értekezik, azokat is további alosztásokra darabolva.⁴⁰ Ugyanazon kötetben találjuk meg Polanusnak az eleve elrendelés tanát védelmező munkáját, amelyet a jezsuita Roberto Bellarmino támadásaira válaszul írt. Vagyis Lövei Pellionis három most bemutatott könyvéből kettő már a megjelenés utáni évben a magyar diák tulajdonában volt.

Tölcséki/Tölcéki Pitter Mihály 1612. április 14-én iratkozott be a heidelbergi egyetem hallgatói közé. 1612 vége és 1614 eleje között félévente, összesen három alkalommal disputált Pareus elnöklete alatt.⁴¹ Hazatérése után a váradi kollégium rektoraként működött egy ideig.⁴² Zoványival⁴³ ellentétben úgy gondoljuk, hogy valószínűleg nem ő volt az, aki 1646–1647 táján Göncruszkán lelkészkedett, hanem a nála egy-másfél emberöltővel fiatalabb két hasonló nevű sárospataki diák egyike. A pataki diáknévsorban az első, 1624-ben tógásként beiratkozó „Michael B. Tölczéky” neve mellett „eductus Gönczinum” megjegyzés szerepel, vagyis ott rektorkodhatott egy ideig, mielőtt Leidenbe indult peregrinálni.⁴⁴ A másik „Michael Teölczeki” 1639-től tanult Patakon, 1643-tól gyöngyösi rektor, 1651 táján váradi iskolamester volt.⁴⁵ Tölcséki Pitter Mihály 1613-ban köttette be a wittenbergi filippista teológus (majd hamburgi orvos) Heinrich Mollernek az Ézsaiás próféta könyvéhez írott kommentárjait. Mellé köttette Kálvinnak a Jeremiás könyvét és a Jeremiás siralmait a „lectio continua” alapján versről versre végigmagyarázó előadásait. A heidelbergi kötésre IV. Frigyes pfalzi uralkodó és édesanyja, Hesseni Erzsébet címere került. A kötetet 1661-ben ajándékozta a Debreceni Református Kollégium hasznára Varsányi T. Dániel, így az egyik legrégebb ideje a Nagykönyvtár állományába tartozó teológiai műre bukkantunk.

³⁵ Jelzete: E 536. Lásd: FEKETE Csaba, *Pataki rektor adta – pataki lelkész kapta könyv (1615)*, Egyháztörténeti Szemle, 2002/2, 105–109. A közleményben tévesen E 356 jelzet szerepel.

³⁶ Jelzete: Y 597. Lásd: PERGER, i. m., 202–208.

³⁷ RMK III 6089

³⁸ PERGER, i. m., 208.

³⁹ Jelzete: F 510

⁴⁰ Bővebben lásd: Robert LETHAM, *Amandus Polanus: A Neglected Theologian?*, The Sixteenth Century Journal, 21(1990/3), 465–471.

⁴¹ HELTAI, *Adattár a heidelbergi egyetemen...*, i. m., 339.

⁴² HEREPEI János, *Adatok a Rákócziak váradi kollégiumának történetéhez* = Uő., *Apáczai és kortársai: Herepei János cikkek*, Bp., Szeged, JATE, 1966 (Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 2), 28–29.

⁴³ ZOVÁNYI, i. m., 655.

⁴⁴ HEREPEI, i. m., 29; HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 57.

⁴⁵ HÖRCSIK, i. m., 69; MONOK István, *A gyöngyösi Református Gyülekezet lekipásztorai és tanítói 1557–1710*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1986 (A Ráday Gyűjtemény Füzetek, 1), 22.

Békési P. András 1615 folyamán három németországi egyetemre is beiratkozott: Wittenbergben (május 9.), Marburgban (július 19.) és Heidelbergben (szeptember 20.) tanult. Heidelbergben Pareus elnökletével kétszer disputált. Magyarországi működésére nem ismerünk adatot.⁴⁶ Két heidelbergi könyvét is őrzi a Nagykönyvtár. Az első kötetre nyomott supralibros szerint Békési 1615-ben jutott hozzá Bartholomaeus Carranza (domonkos szerzetes, toledói érsek) zsinati határozatokból szerkesztett egyházi jogi korpuszához (Genf, 1600). A kiadványt más Heidelbergben végzett lelkészek is forgatták: egy korábbi kiadása Szőlősi Bede János könyvtárában is megvolt,⁴⁷ valamint hatással volt a Czeglédi Szabó Pál és Samarjai Máté János által szerkesztett *Komjáti kánonokra* (1623).⁴⁸ Mivel a mára erősen megkopott hátsó kötéstáblára a pfalzi címert nyomták, valószínűbb, hogy a vásárlás és a bekötés Heidelbergben történt és nem Wittenbergben vagy Marburgban, ahol Békési szintén megfordult.⁴⁹

Békési P. András az 1616. évi supralibrosa szerint már biztosan a pfalzi városban köttette egybe tanára, David Pareus két bibliakommentárját Hoseás próféta könyvéről (1616) és a Rómaiakhoz írt levélről (1613).⁵⁰ Egyik munka sem egyszerű írásmagyarázat, az utóbbi a római katolikusok (Bellarmino és Thomas Stapleton) és az antitrinitáriusok (Pareusnál: a „szamoszateniánus” Faustus Socinus, Enyedi György és a lengyel Christophorus Ostorodius) egyes tanainak cáfolata a Római levél alapján. A Hoseás-kommentárban pedig Pareus három szövegváltozatot is közölt versről versre párhuzamos oszlopokban: a héberből fordított latint, a Septuagintát görögül és az arámi Targumból készült latin fordítást. Mindkét kiadvány a beszerzése előtt alig néhány évvel korábban jelent meg.

Keresszegi Herman István Debrecenben tanult 1609-től, a kollégiumi diákság seniora is volt egy ideig. 1613. november 26-án a marburgi, 1614. április 23-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Kétszer disputált Pareus elnökletével, Wittenbergben is megfordult. 1616-tól Zilahon szolgált, 1620-tól szilágysági esperes volt. 1629-ben tiszántúli püspöknek választották meg. 1630-tól Debrecenben szolgált, ahol debreceni esperessé is megválasztották. 1641-ben hunyt el. Neki köszönhették a lelkészutódok, hogy Bethlen Gábor kollektív nemesítő oklevelet adott ki a számukra. A *Heidelbergi Káté* alapján készített terjedelmes hitágazatos prédikációit a római katolikus egyházzal való szembenállás jegyében szerezte, alapja a Zacharias Ursinus-féle (Pareus által közzétett) kátémagyarázat volt.⁵¹ Keresszegi 1615-ben köttette be Pareustól a Roberto Bellarminónak a kegyelemről és a szabad akaratról szóló írásait cáfoló vaskos munkáját, amely ugyanabban az évben jelent meg Heidelbergben.⁵²

Komáromi Szerafin Pál a Pápai Református Kollégiumból indult a heidelbergi egyetemre, ahol 1614. szeptember 28-án írták be nevét az anyakönyvbe. Pareus diákjaként disputált 1615 júliusában. 1617-től Pápán rektorkodott, 1618-tól Füleken, 1619-től Szerencsen lelkészkedett.⁵³ Az egyetemjárása utolsó évében, 1616-ban vásárolt egy könyvet, amelybe a korszak három ismert református teológusának egy-egy művét köttette be.⁵⁴ Elsőként Matthew Sutcliffe hitvitázó munkáját, amelyben a purgatórium kapcsán csapott össze Roberto Bellarminóval. A második mű Ludovicus Lavater Ruth könyvéhez készített 28 részes homília-

⁴⁶ HELTAI, *Adattár a heidelbergi egyetemen...*, i. m., 261.

⁴⁷ Ősz, *Szőlősi Bede János...*, i. m., 62.

⁴⁸ Lásd: KATHONA Géza, *Samarjai János gyakorlati theológiája*, Theologiai Szemle, 16(1940) Pótfüzet, 15, 28.

⁴⁹ Jelzete: D 401

⁵⁰ Jelzete: E 181

⁵¹ *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 234; SZÖGI, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken...*, i. m., 830, 2137; HELTAI, *Adattár a heidelbergi egyetemen...*, i. m., 291–292; RMK III 6089, RMNY 1863

⁵² Jelzete: C 551

⁵³ HELTAI, *Adattár a heidelbergi egyetemen...*, i. m., 294; RMK III 6089

⁵⁴ Jelzete: F 508

sorozata (Heidelberg, 1601). A harmadik pedig Rudolf Gwalthertól az Újszövetség „katolikus leveleinek” magyarázata (Péter, János, Jakab és Júdás levelei; Basel, 1593).

Szikszai Major Mátyás a debreceni Kollégium felsőbb éves diákja volt 1609-től, kántori és seniori tisztséget is viselt. 1615. november 6-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre Rhédey Ferenc alumnusaként.⁵⁵ 1616 folyamán háromszor is disputált Pareus diákjaként az Úrvacsoráról, a megigazulásról és a Szentháromságról.⁵⁶ 1620-ban mint „Csátar Uylak”-i (hegyközülaki?) prédikátornak ajánlottak neki egy Heidelbergben megvédett disputációt.⁵⁷ 1617-ben még Németországban tartózkodhatott, ekkor jutott hozzá ugyanis a Diego de la Vega spanyol származású ferences szerzetes hét bűnbánati zsoltárról írott prédikációit tartalmazó kötethez (Köln, 1610).⁵⁸ Szikszai Majornak a kötés pergamenjébe préselt supralibrosa alatt rejtőzik egy másik monogram is (feltehetően: „G. CZ.”), amely szerint nem ő volt az első tulajdonos. A harmadik tulajdonos is heidelbergi diák volt, a fent már említett Keresszegi Herman István. Korábban Maczák Ibolya mutatta ki, hogy a Diego de la Vegáéhoz hasonló katolikus prédikációkat a protestáns lelkészek a felekezeti korlátokon átlépve, szabadon használták fel a saját prédikációk írásához, átemelve olyan hittani szempontból közömbös elemeket, mint a mondandót színesítő példázatok.⁵⁹

Rákai Márton 1620. május 5-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, korábban Szatmáron és Debrecenben tanult. Disputációjának nincs nyoma. Emléksorokat írt Tállyai Putnoki János emlékkönyvébe és üdvözlő verset Szenci Molnár Albert szótárának második kiadásához (1621). 1625 körül Hajdúböszörményben lelkészkedett.⁶⁰ 1621-ben jutott hozzá három zürichi ortodox református professzor: Petrus Martyr, Ludwig Lavater és Rudolf Gwalther Szentírásmagyarázó munkáihoz. Az első kettő kommentár a Bírak könyvéhez és a Krónikák két könyvéhez, a harmadik homília formájában készült a kispróféták könyveihez.⁶¹

Lévai H. János a nagybányai szenátus támogatásával, 1620 júniusától tanult Heidelbergben, majd Tübingen egyetemére is beiratkozott 1621-ben. Hazatérése után, 1632–1634 táján nagybányai lelkészként és aranyosmedgyesi esperesként szolgált.⁶² Jean Crespin vaskos mártírológiai gyűjteményének a Hanauban, 1595-ben megjelent kiadását bő két évtizeddel később, 1621-ben vásárolta meg.⁶³ Crespin művének népszerűségére utal, hogy éppen 1620-ban bíztatták a mű magyarra való fordítására Szenci Molnár Albertet a magyar *Institutió*t kiadó Daniel Aubry, David Aubry és Clemens Schleich, akik jelentős piacra számíthattak a Kárpát-medencében.⁶⁴ Bár Szenci Molnár fordítása sosem készült el, Crespin latin eredetije közkezen forgott, és hatott a hazai protestáns mártírológiára.⁶⁵

* * *

⁵⁵ SZABADI, i. m., 233; HELTAI, *Adattár a heidelbergi egyetemen...*, i. m., 331; SZÖGI, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken...*, i. m., 851.

⁵⁶ RMK III 6089

⁵⁷ HELTAI, *Adattár a heidelbergi egyetemen...*, i. m., 331; RMK III 1294

⁵⁸ Jelzete: B 707

⁵⁹ A jezsuita Káldi György prédikációiból merítő református Tyukodi Márton esetét lásd: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, [2010], (A Források Tükrében), 33–41.

⁶⁰ HELTAI, *Adattár a heidelbergi egyetemen...*, i. m., 315; SZÖGI, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken...*, i. m., 904; RMNy 1239

⁶¹ Jelzete: E 733

⁶² HELTAI, *Adattár a heidelbergi egyetemen...*, i. m., 298; SZÖGI, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken...*, i. m., 2554.

⁶³ Jelzete: D 287

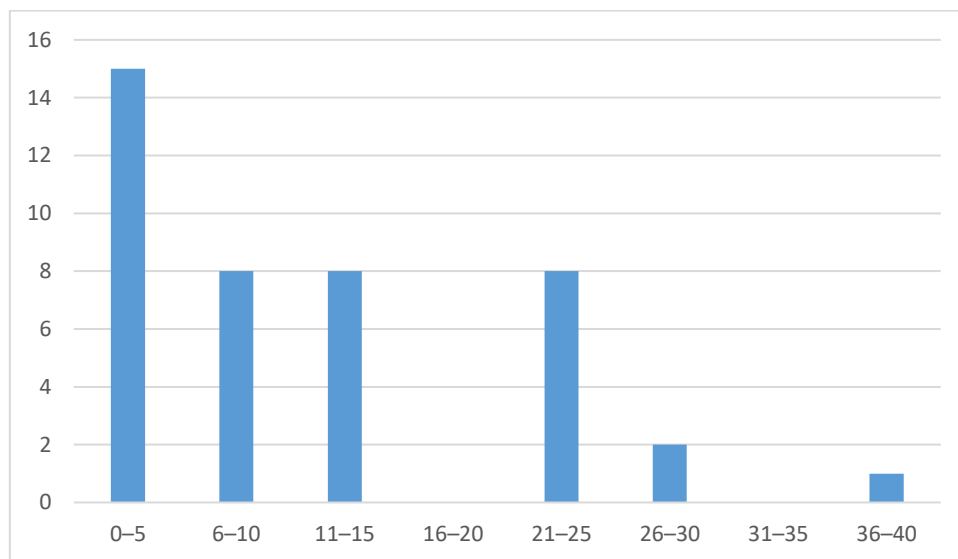
⁶⁴ Lásd: VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert meg nem valósult Martyrologium-fordítása*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4, 112–123.

⁶⁵ Lásd pl.: GYÖRI L. János, *Apológia és mártírium a kora újkori református gondolkodásban: (Szöllősi Mihály elfeledett Martyrium historicuma 1666-ból)*, *Studia Litteraria*, 51(2012/3–4), 140.

A fent bemutatott könyvek impresszumában többnyire jól ismert németországi és svájci kiadók és a nyomdászok névvel találkoztunk, akik a 16. század második felének és a 17. század első évtizedeinek megbízható tartalmú és kiváló nyomdai minőségű kiadványait dobták piacra. A kutatás során kézbevevett, Németországban kinyomtatott munkák fele a magyar diákok egyetemi tanulmányainak helyszínén, Heidelbergben jelent meg. A 11 heidelbergi impresszumú mű nagyjából felét Johann Lancelot adta ki (6 mű), a másik felén Gotthard Vögelin (3), Jerome Commelin (2) és egy ismeretlen kiadó (1) osztozik. Hanauból Wilhelm Antonius (3) és Thomas Villerianus (1), Herbornból Christoph Corvinus/Raabe (3), Lipcséből Abraham Lamberg (1) és Michael Lantzenberger (1), Kölnből Konrad Bütgen (1) és egy nevét elhallgató ambergi nyomdász (1) tűnik fel.

A fellelt művek valamivel kevesebb, mint fele svájci városban látott napvilágot, a legnagyobb számban genfi műhelyekben: a le Preux család tagjainál (3+1 Lausanne-ban), Pierre és Jacques Chouët-nél (1), Eustache Vignon örököseinél (1), Franciscus Helvidiusnál (1), vagy Henri Estienne/Stephanus (1) sajtói alól kerültek ki. A kálvinista könyvkiadás fellelőjének számító Zürichben működő Christoph Froschauer egymaga 5 munkával van jelen a *Melléklet*ben felsorolt tételek között – bár ezek mindegyike egyetlen kötetbe kötve maradt ránk. A bázeli nyomdászokat Konrad Waldkirch (3) és Leonhard Ostein (1) képviseli. Rajtuk kívül mindössze egyetlen nem német vagy helvét kiadót mutathatunk fel, a leideni Andreas Cloucquius-t (1). Itáliai, angolai vagy franciaországi kiadó munkája nem szerepel a tételek között.

A Heidelbergből hazahozott művek megjelenése és a megszerzésük között eltelt idő felmérése azt mutatja, hogy viszonylag friss műveket vásároltak a magyar diákok. Nem egy esetben már a megjelenés évében bekötve állt a mű a tulajdonos ládájában.⁶⁶ 15 művet a megjelenést követő 5 éven belül, 8–8 művet pedig azt követő 6–10, illetve 11–15 éven belül köttettek be. Vagyis a 42 fellelt mű közel háromnegyede (74%) legfeljebb 15 éven belül került a pfalzi egyetemen tanuló diákjainkhoz. Mindez naprakész recepciókról tanúskodik a teológiai olvasmányok területén.

A heidelbergi magyar peregrinusok által birtokolt művek megjelenése és megszerzése között eltelt idő

Összegzés

⁶⁶ A megjelenés évében bekötött három mű jelzete: C 663, E 551, E 536 (koll. 2.)

Végezetül tekintsük át, hogy milyen teológiai művekhez jutottak hozzá a heidelbergi magyar peregrinusok az egyetemen töltött évek alatt. A Biblia szükséges volt a lelkeszi szolgálathoz, és a prédikációkra való felkészüléshez, s a 18. századig a ritkának számító magyar nyelvű kiadások helyett jórészt az olyan szövegeket használhatták, mint Beza népszerű bilingvis görög-latin nyelvű Újtestamentuma. Tíz bibliamagyarázatos munka mellett (Kálvin, Heinrich Moller, Franciscus Junius, Petrus Martyr, Ludwig Lavater, Christoph Corner és David Pareus művei) néhány prédikációs kötetet is találtunk (Ludovicus Lavater, Rudolf Gwalther és Diego de la Vega prédikációit). Hat dogmatikai műre bukkantunk: Kálvin *Institutiójának* két kiadására, az *Ágostai Hitvalláshoz* fűzött magyarázatra Georgius Sohniustól, Bartholomäus Keckermann és Amandus Polanus egy-egy dogmatikai összefoglalására és az utóbbi predestinációt tárgyaló munkájára. Két népszerű mártírológiai mű mellett (Heinrich Bullinger és Jean Crespin tollából) egy magyarországi recepcióval rendelkező egyházjogi gyűjtemény (Bartholomaeus Carranza munkája) is előkerült.

A bibliakommentárok után a második legnagyobb tematikus csoportot a polemikus tárgyú művek alkották. Beza és Chandieu írásai mellett kitűntek a Roberto Bellarminóval harcba bocsátkozók: David Pareus (két művel), William Whitaker, Thomas Brightmann, Matthew Sutcliffe, Andrew Willet, John Sharp. Bellarmino bíboros *Disputationes de controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis haereticos* című munkája (első kiadása: Ingolstadt, 1586–1593) a polemika teljes területét átfogta. Európa-szerte a felsőfokú katolikus teológiai oktatás vezérfonala volt, Pázmány Péter a felállítani tervezett nagyszombati egyetem számára húsz példányt vásárolt.⁶⁷ Éppen ezért a heidelbergi egyetemen tanuló protestáns diákok számára is a stúdiumok része volt Bellarmino művének a cáfolata.⁶⁸ A Heidelbergben vásárolt hitvitázó munkák szerzői között többségükben angol teológusokkal találkoztunk, akik Bellarminón kívül Johannes Magirus-szal és Cosmas Morelles-szel folytattak tollharcot. A peregrinusaink a pfalzi egyetemen folytatott tanulmányaik során felkészültek az ellenreformáció képviselőivel vívandó csatákra, és segítséget nyújtottak ehhez az ott vásárolt, kurrens nemzetközi polémiaiához kapcsolódó könyvek is. Olyan jeles hitvitázók pallérozódtak a kárpát-medencei reformátusság védelmére Heidelbergben, mint Alvinczi Péter, Milotai Nyilas István vagy idősebb Geleji Katona István.

Melléklet

Heidelbergi provenienciájú könyvek a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában

A leírásban használt rövidítések:

K (a kötés leírása)

P (a possessor-bejegyzések betűhív szövege és lelőhelye)

M (megjegyzés)

B 707

VEGA, Diego de la: *Conciones vespertinae quadragesimales, super septem poenitentiales Psalmos*, auctore ... Didaco De La Vega, Coloniae [Köln], sumptibus Conradi Butgenij, 1610, [16], 962, [38] p., 8°. – VD 17 23:242948U

⁶⁷ HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok*, Bp., Universitas, 2019, 46.

⁶⁸ Lásd: HELTAI János, *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai K., 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 209.

K Sávozással keretezett pergamenkötésben. Supralibros: M[atthias] M[aior] Sz[ikszo]vianus] 1617.

P Stephani H. Kereszegi (címlap)

Andr[ae] T. [Korozdi?] (címlap)

C 187

CALVIN, Jean: *D. Ioannis Calvini, ... Institutio Christianae religionis: ab ipso autore anno 1559, et in libros quatuor digesta, certisque distincta capitibus ... et tum aucta ...*, et haec quidem concinnabat hoc anno N. Collado ..., Lausannae [Lausanne], excudebat Franciscus le Preux, 1576, [16], 380, [72] fol., 8°. – Bibl. Calv. 76/3

K Fatáblás bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a külső keretben sisakos férfifejes-címeres-növényi ornamentikus, a belsőben baluszteres görgető lenyomata, a középmező alatt és fölött Anjou-liliomos görgető lenyomata. Az első kötéstábla középmezőjében Luther (felirata: „Nosse cupis faciem Lutheri hanc cerne tabellam si mentem libros consule certus eris”), a hátsón Melanchthon (felirata: „Forma Pilipe tua est sed mens tua nescia nota est ante bonis et tua scripta”) lemezről nyomott portréja. Supralibros: I[ohannes] B[udai] 158[6?]

P *Et moru[m] suavitate, et doctrinae singularis ornamentis decorato Viro D[omini] Johanni Budaeo, Vngaro amico suo integerrimo Ioannes Clericus Edelberga discessurus moertus [...] asscripsit a[nn]o 1586 26. 8bris.* (a hátsó kötéstábla belső oldalán)

in oppido Diczeo zent Marton[ini] accepi [hinc liber?] Anno 1610. die 16 mensis Decembris Christoph[orus] Irat[osi?] Diozegi Vngarus (az első kötéstábla belső oldalán)

Sum ex libris Matthiae Viet[oris] Cibir[iae] 1641. 15 Nov[embris] (címlap)

Ex libris Georgi[i] R. Appold[inus] chara suppellex: (szennylap)

N. Bernardj (címlap)

Comp[aravit] 22 Xr. Alex[ius] Elek mpr. Debr[ecinae] d[ie] 1^a Dec[embris] 1822. (előzéklap)

M Az előzéklapok sűrűn jegyzetelve. – Széljegyzetekkel. – *Nosse cupis faciem Lutheri hanc cerne tabellam si mentem libros consule certus eris. Ez a' vers van-a' Luther képével együtt. E[lek] S[ándor] mk.* (az első kötéstábla belső oldalán). – *Loci com[m]unes Joan[nis] Calvini.* (a metszésen)

C 435

BÈZE, Théodore de: *Ad acta colloquii Montisbelgardensis Tubingae edita, Theodori Bezae responsionis*, Editio tertia, in qua praeterea est index adiectus, Genevae [Geneva], excudebat Ioannes le Preux, 1589, 1 vol., 4°.

Pars prior, 186, [14] p.

Pars altera, 255, [14] p.

K Vörösrre festett pergamenkötésben. Supralibros: I[ohannes] B[ede] Sz[ölösinus] 16[02?].

P *Liber Scholae Debrecinae* (címlap)

M Egybekötve

C 551

PAREUS, David: *Roberti Bellarmini ... De gratia et libero arbitrio, libri VI., quorum duo priores tractant de gratia, quatuor posteriores de libero arbitrio, eiusq. cum gratia cooperatione, explicati et castigati studio Davidis Parei ...*, Heidelbergae [Heidelberg], impensis Ionaë Rosae, typis Iohannis Lancelloti, 1615, [48], 1099, [2] p., 8°. – VD 17 39:145509Q

K Sávozással keretezett pergamenkötésben. Supralibros: S[tephanus] H[erman] K[eresszeghi] 1615.

P Steph[ani] Kereszeghi (címlap)

Liber Ill[ustris] Collegij Debr[ecinensis] Signavit Sam[uel] Mindszenti B[iblio]thecarius ord[inarius] (az első kötéstábla belső oldalán)

M Címlapja csonka.

C 561

Koll. 1.

SOHN, Georg: *Operum Georgii Sohnii, sacrae theologiae doctoris*, Herbornae Nassoviorum [Herborn], ex officina typographica Christophori Corvini, 1591, 1 vol., 8°. – VD 16 S 6894

Tomus secundus, continens exegesis praecipuorum articulorum Augustanae Confessionis, [8], 1000, 69, [9] p.

K Bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a keretben indás-virágos görgető lenyomata. A középmezőben lemezről nyomott képek. Az első kötéstábla középmezőjében Justitia (körirata: „Iusticie quisquis picturam lumine cernis Deus est justus”) a hátsón Fortuna (körirata: „Passibus ambiguis fortuna volubilis errat et manet in nullo”). Supralibros: I[ohannes] B[ede] Sz[ölösinus] 1602.

P *Liber S[cholae] Illustri S[aros] Pata[chinae]* (címlap)

Liber S[cholae] Debr[eczinae] 1709 Buda eliberatus (címlap)

M Széljegyzetekkel. – A címlapja csonka.

Koll. 2.

POLANUS, Amandus: *De aeterna Dei praedestinatione didascalica, in qua tum haec augustissima doctrina, breviter et sincere, pro gratia quam Dominus clementer dedit, est explicata ...*, Editio secunda, a' mendis repurgata, Basileae [Basel], typis Conradi Waldkirchii, 1600, [16], 274, [1] p., 8°. – VD 16 P 3897

M Széljegyzetekkel.

C 563

Koll. 1.

WHITAKER, William: [1] *Praelectiones ... Gulielmi Whitakeri, ... in quibus tractatur controversia de ecclesia contra Pontificios, imprimis Robertum Bellarminum Jesuitam: in septem quaestiones distributa ...*, opera et cura Joannis Allenson, [2] *His accessit eiusdem Doct. Whitakeri ultima concio ad Clerum*, [Herborn], [Christophorus Corvinus], [1603], [8], 601, [14], p., 1 t., [1], 86 p., 8°. – VD 17 3:004275U

K Pergamenkötésben. Supralibros: I[acobus] K. V[aradinus] 1609.

P *Liber I[llustris] Collegii Refor[matorum] Debrecin[ensis]* (a hátsó kötéstábla belső oldalán)

M A címlap és az ajánlás első két levele hiányzik. – Széljegyzetekkel.

Koll. 2.

WHITAKER, William: *Praelectiones ... Gulielmi Whitakeri, ... in quibus tractatur controversia de conciliis contra Pontificios, imprimis Robertum Bellarminum Jesuitam, in sex quaestiones distributa ...*, editae opera et cura Joannis Allenson, Herbormae Nassoviorum [Herborn], ex officina Christophori Corvini, 1607, 334, [16] p., 8°. – VD 17 3:004008L

M Széljegyzetekkel.

C 658

Koll. 1.

KECKERMANN, Bartholomäus: *Systema ss. theologiae, tribus libris adornatum*, per Bartholomaeum Keckermannum, Editio secunda, Hanoviae [Hanau], apud Guilielmum Antonium, 1607, [8], 493, [16] p., 1 t., 8°. – VD 17 39:145536M

K Pergamenkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek. Supralibros: I[acobus] K. V[aradinus] 1609.

P *Modica firma. Michaelis Semptheii*. (címlap)

Mich[aelis] Szepesi 1723. (előzéklap)

Liber Scholae Debr[eczinae] (címlap)

M Az előzéklapon a tartalomra vonatkozó kiemelésekkel. Aláhúzásokkal és széljegyzetekkel.

Koll. 2.

PAREUS, David: *Davidis Parei De symbolis sacramentalibus, et de ritu fractionis in s. eucharistia, libri duo*, Ambergae [Amberg], [s. n.], 1603, [24], 230, [2] p., 8°. – VD 17 12:119959B

M Aláhúzásokkal és széljegyzetekkel.

C 663

Koll. 1.

WILLET, Andrew: *And. Willeti ... De gratia generi humano in primo parente collata, de lapsu Adami, et peccato originali, de praedestinatione, et de gratia et libero arbitrio: disputationes theologicae, Bellarmino oppositae, ex IV. tomo synopseos Papismi, Anglice conscriptae, in*

lingvam Latinam conversae, a' Iona Volmaro, Lugduni Batavorum [Leiden], apud Andream Cloucqium, 1609, [16], 423 p., 8°.

K Pergamenkötésben. I[acobus] K. V[aradinus] 1610.

P *Liber Scholae Debr[ecinae]* (címlap)

M Szélgjegyzetekkel

Koll. 2.

Anti-Morelles: seu Responsio ministrorum colloquutorum, ad relationem colloquii Francofurtensis, autumnalibus nundinis anni M.DC.IX. inter pater Cosmam Morellem ... et nonnullos orthodoxae religionis ministros, habiti ..., Hanoviae [Hanau], typis Thomae Villeriani, impensis vero Conradi Biermanni et consort, 1610, [16], 226, [2] p., 8°.

Koll. 3.

SHARP, John: *Tractatus de misero hominis statu sub peccato, ... in quibus controversiae omnes de utroque dogmate, praecipue vero quae inter nos et Papistas explicantur ... et ad omnia argumenta adversariorum, Bellarmini imprimis, respondentur*, authore Johan.

Scharpius Scotus, Genevae [Geneva], apud Petrum et Iacobum Chouët, 1610, 220 p., 8°.

M Szélgjegyzetekkel

Koll. 4.

PAREUS, David: *Oratio de Jesuitarum strophis circa canonem scripturarum: et de consensu antiquitatis cum ecclesiis orthodoxis hujus temporis, habita ... cum lic. gradus ... B.*

Kekermanno ... conferretur ... a Davide Pareo, [Heidelberg], typis Voegelianis, 1602, [4], 39 p., 8°.

Koll. 5.

PAREUS, David: *Disceptatio epistolaris Joannis Magiri Jesuitae concionatoris, et Davidis Parei ... de auctoritate divina et canonica S. Scripturarum, deq[ue] absoluta ecclesiae infallibilitate*, [Heidelberg], typis Voegelinianis, 1604, [6], 104, [22] p., 8°.

12:108594L

D 287

[**CRISPIN**, Jean]: *Martyrologium, complectens memorabilissima praecipuorum martyrum, dicta et facta, ab ipsis Apostolorum temporibus ad haec usq[ue] nostra, hinc-inde per Germaniam, Galliam, Angliam, Scotiam, Belgium, Italiam, Hispaniam, Lusitaniam etc. ob Evangelicae veritatis confessionem, post gravissimarum persecutionum ac tormentorum variorum perpressionem, misere tandem ut plurimum interfectorum*, Hanoviae [Hanau], apud Guilielm. Antonium, [1595], [16], 939 [839!], [17] p., 8°.

K Pergamenkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek. A metszés vörösre festett és poncolással díszített. Supralibros: I[ohannes] H. L[évai] 1621.

P *Ex Libris Andr[ae] [Könyüi?] A[nn]o 1703 Die 12 8bris [...]* (az első kötéstábla belső oldalán)

Ex Libris Steph[ani] Nagy Arij (az első kötéstábla belső oldalán)

Steph[ani] Nagy Arij (címlap)

Johannis B. Püspöki. 1711. (címlap)

Liber Collegii R[e]f[orma]t[or]um Debrecinensis emtus A[nn]o 1761. (előzéklap)

M Aláhúzásokkal és lapszéli jegyzetekkel.

D 401

CARRANZA, Bartholomaeus: *Summa conciliorum et pontificum a Petro usque ad [sic!]*, collecta per F. Barth. Carranzam ..., [Geneva], excudebat Franciscus Helvidius, 1600, [24], 656 fol., 16°.

K Bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a keretben baluszteres görgető lenyomata. A középmezőben lemezről nyomott képek: az első táblán fejedelmi portré (?), a hátsón a pfalzi címer (?). Supralibros: A[ndreas] P. B[ékési] 1615.

M Az előzéklapokon (részben a tartalomra vonatkozó) kéziratos jegyzetekkel. – A 260–281. fol. csonka.

D 764

Koll. 1.

BULLINGER, Heinrich: *De persecutionibus ecclesiae christianae*, liber ab Henrico Bullingero ... germanice conscriptus, et ex germanico sermone in latinum conversus, per Josiam Simlerum, Tiguri [Zürich], apud Christophorum Froshoverum, 1573, 96 fol., 8°. – VD 16 B 9749

K Pergamenkötésben. Supralibros: I[acobus] K. V[aradinus] 1610.

P *Medica forma. Michäelis Semptei* (címlap)

Liber Scholae Debr[eczinae] (címlap)

Amplissimi Coetus (a hátsó szennylapon)

M 1679 *die ignoto* (az első kötéstábla belső oldalán)

Koll. 2.

LAVATER, Ludwig: *Homilia de persecutionibus, aliisque calamitatibus et afflictionibus patienter perferendis*, ex quinto capite Epistolae D. Iacobi, a Ludovico Lavatero ... conscripta, ... Joanne Pontisella Curiense latinitate donata, Tiguri [Zürich], in officina Froscho., 1587, 40 fol., 8°. – VD 16 L 831

Koll. 3.

LAVATER, Ludwig: *De caritate annonae ac fame conciones tres*, ex II. Paralip. VI. cap. a' Ludovico Lavatero ... conscriptae, ac nunc demum e Germanico sermone in Latinum conversae, Tiguri [Zürich], in officina Froscho., 1587, 72 fol., 8°. – VD 16 L 837

Koll. 4.

(Lásd: Koll. 2.)

Koll. 5.

LAVATER, Ludwig: *Beati Jobi fides et confessio de resurrectione mortuorum, novissimo iudicio, et vita aeterna*, homilia L. Lavateri Tigurini illustrata, nunc primum ex Germanico in Latinum sermonem conversa, opera J. Pontisellae, Tiguri [Zürich], in officina Froscho., 1587, 55 fol., 8°. – VD 16 L 821

Koll. 6.

LAVATER, Ludwig: *Nabal: Narratio de vita et obitu Nabalis Ebriosi, I. Samuelis XXV. descripta*, Homiliis X. a Ludovico Lavatero Tigurino Germanica, lingua exposita, nunc primum a Ioanne Pontisella Curiense Latinitate donata, [Zürich], in officina Frosch., 1586, [127], 127 fol., 8°. – VD 16 L 821

E 181

Koll. 1.

PAREUS, David: *Davidis Parei in divinam ad Romanos S. Pauli apostoli epistolam commentarius*, Heidelbergae [Heidelberg], impensis Jonae Rosae, typis Johannis Lancelloti, 1613, [12], 38 p., 41–1660 col., [50] p., 4°. – VD 17 3:305335K

K Pergamenkötésben. Sávozással keretezett kötéstáblák. Kékre festett és poncolással díszített metszéssel. Supralibros: A[ndreas] P. B[ékési] 1616.

P *Johannes Bak Héctei Anno 1679. Possidet.* (címlap)

Johannis R. Beszeremenyi Ecclesiastae Aba Újvariensis 1691 (címlap)

Successit Step[hani] Kemer (címlap)

M Aláhúzásokkal és széljegyzetekkel.

Koll. 2.

PAREUS, David: *Davidis Parei in Hoseam prophetam commentarius cum translatione triplici, Latina gemina, ex Hebraeo, et chaldaeo Thargum Jonathae, nec non Graeca LXX*, Heidelbergae [Heidelberg], impensis Jonae Rosae, typis Johannis Lancelloti, 1616, 4°. – [16], 27, 216, p., 4°. – VD 17 39:128410D

M Aláhúzásokkal és széljegyzetekkel.

E 536

Koll. 1.

BRIGHTMANN, Thomas: *Apocalypsis apocalypseos, id est, Apocalypsis D. Johannis, praefigitur synopsis universalis, et refutatio Rob. Bellarmini de Antichristo libro tertio de Romano Pontifice, ad finem capitis decimi septimi inferitur*, per Thomam Brightmannum, [Heidelberg], in Bibliopolio Commeliniano, impensis Balduini des Bordes cum sociis, 1612, [10], 415 fol., 8°.

K Sávozással keretezett pergamenkötésben. Supralibros: G[eorgius] P[ellionis] L[eovei] 1613.

P *Scholae Patach[inae] R[ector] Primar[ius] R[everendimus et] clariss[imus] vir Georg[ius] Levei d[ono] d[edit] M[ichaele] O[rvos] Surio Anno [1615?] mense Martii.* (címlap)

Liber Scholae Debrecin[ae] (címlap)

Koll. 2.

DU JON, François: *Francisci Iunii ... Analytica expositio secundum Matthaeum et Marcum evangelistas*, [Heidelberg], in bibliopolio Commeliniano, 1612, 155 p., 8°.

E 670

Koll. 1.

CORNER, Christoph: *Psalterium Latinum Davidis prophetae et regis: cum familiari et pia expositione, ac brevi notatione artificii rhetorici pertinentis ad rationem inventionis dispositionis et elocutionis*, scripta a' Christoph. Cornero, [Leipzig], impensis Voegelinianis, imprimebat Abraham Lamberg, 1598, [32], 515, [1], [10] p., 8° – VD 16 ZV 1735

K Pergamenkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek, metszése vörösrre festett és poncolással díszített. Supralibros: V[incentius] P. Sz[epinus] 1600.

P *Deus p[ro]videbit. Andr[ae] L. Heic[zei]* (címlap)

Liber Scholae Debrecinae (címlap)

Koll. 2.

CORNER, Christoph: *Cantica selecta Veteris Novique Testamenti cum hymnis et collectis, seu orationibus purioribus, quae in orthodoxa atque catholica ecclesia cantari solent*, addita dispositione et familiari expositione Christoph. Corneri, Lipsiae [Leipzig], imprimebat Michael Lantzenberger, 1597, [14], 235, [5] p., 8° – VD 16 C 5163

P *Deus p[ro]videbit. Andr[ae] L. Heic[zei]* (címlap)

E 733

Koll. 1.

VERMIGLI, Pietro Martire: *In librum Iudicum d. Petri Martyris Vermilii Florentini ..., commentarii doctissimi, cum tractatione perutili rerum et locorum*, Heidelbergae [Heidelberg], e typographeio Johannis Lancelloti, impensis Andreae Cambieri, 1609, [18], 181 fol., 2° – VD 17 1:058397M

K Pergamenkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek. Supralibros: M[artinus] G. R[akai] 1621.

P *Liber Scholae Debr[ecinae] a G[ene]ro[so] D[omin]o Daniele Varsanyi collatus 1661* (címlap)

M *Petrus Martyr factus ex ordine Canonicor[um] Regularium Reformat. Nat. Alex. sec. XV.* (az első kötéstábla belső oldalán)

Koll. 2.

LAVATER, Ludwig: *In libros Paralipomenon sive Chronicorum, Ludovici Lavateri Tigurini commentarius*, Editio secunda, priore emendatio, multisque in locis aucta, Heidelbergae [Heidelberg], impensis Andreae Cambierii, 1599, [8], 209 fol., 2° – VD 16 B 3066

Koll. 3.

GWALTHER, Rudolf: *In prophetas duodecim, quos vocant minores, Rodolphi Gwaltheri, Tigurini, homiliae ...*, Editio tertia, prioribus longe emendatio, Heidelbergae [Heidelberg], e typographeio Johannis Lancelloti, impensis Andreae Cambieri, 1609, [46], 674 p., 2°.

E 742

Koll. 1.

MOLLER, Heinrich: *Iesaias: in Iesaiam prophetam commentarius ... Henrici Molleri*, Tiguri [Zürich], impensis Andreae Cambieri, 1602, [20], 236 fol., 2°.

K Börkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek. A külső keretben indás, a középsőben palmettás, a belsőben sisakos férfifejes-címeres-növényi ornamentikus görgető lenyomata. Az első tábla középmézőjében IV. Frigyes pfalzi uralkodó (1583–1610) lemezről nyomott címere (felirata: „Fridericus quartus [...] Palatinus”), a hátsón Hesseni Erzsébet (1539–1582) címere (felirata: „Elisabeth Pfalzgravin Churfurstin G. L. zu Hesse”). Supralibros: M[ichael] P[itter] T[ölczeki] 1613.

P *Mich[aelis] P[itter] Töczekj Heidelbergae*. (címlap)

Sors mea in manu ho[mi]ni An[no] 1624 Michael P[itter] T[ölczeki] (az első kötéstábla belső oldalán)

Ego Nagj Szőlősi post obitum Clarissimi D[omi]ni Tölczejk Iure possideo hunc librum (az első kötéstábla belső oldalán)

Stephani Poka Debrecini est. 14 August[i] 1627. Spes mea Christus qui pro me apud Patrem intercedit regit et conservat. M. P. Spes mea sors Christus, qui pro me victima facta [est?] (előzéklap)

post vero Danielis T. Warsanij (címlap)

A[nn]o 1661 In Usum Scholae Debr[ecinae] contulit G[ene]rosus D[ominus] Daniel Warsanyi. (előzéklap)

Koll. 2.

CALVIN, Jean: *Ioannis Calvini Praelectiones in librum prophetiarum Jeremiae, et Lamentationes*, Joannis Budaei et Caroli Jonvillaei labore et industria exceptae, Tertia editio, Genevae [Geneva], apud haered. Eustath. Vignon, 1589, [6], 436, [10] fol., 2°. - Bibl. Calv. 89/2

F 508

Koll. 1.

SUTCLIFFE, Matthew: *Matthaei Sutlivii adversus Roberti Bellarmini de purgatorio disputationem, lib. I.*, Hanoviae [Hanau], apud Guilielmum Antonium, 1603, [12], 268 p., 8°. – VD 17 3:008114K

K Sávozással keretezett pergamenkötésben. Supralibros: P[aulus] S[eraphin] K[omarinus]

P *Ex libris Ladislai Szigethy Anno 1620.* (címlap)

Liber Sch[olae] Debr[ecinensis] [legatus a'] Cl[arissimi] Krizb[ai] (címlap)

Liber Illustris Coll[egii] Debr[ecinensis] (szennylap)

Liber Coetus Illustris Coll[egii] Debr[ecinensis] (a hátsó kötéstábla belső oldalán)

M Széljegyzetekkel.

Koll. 2.

LAVATER, Ludwig: *Liber Ruth*, per Ludovicum Lavaterum hominiliis XXVIII. expositus, Editio altera, ... recognita et aucta, Heidelbergae [Heidelberg], [s. n.], 1601, [8], 110 fol., 8°. – VD 17 14:648461M

Koll. 3.

GWALTHER, Rudolf: *In catholicas epistolas DD. Iacobi, Petri, Ioannis, Iudae Apostolorum, D. Rodolphi Gwaltheri ... homiliarum sylvae vel archetypi*, Nunc recens editi opera [et] studio Heinrichi Wolphii, Basileae [Basel], apud Leonhardum Ostenium, impensis Roberti Cambieri, 1593, [24], 296 fol., 8°. – VD 16 ZV 28943

F 510

Koll. 1.

POLANUS, Amandus: *Amandi Polani a Polansdorf Partitiones theologicae: iuxta naturalis methodi leges conformatae duobus libris: quorum primus est de fide, alter de bonis operibus*, [Basel], [Conrad Waldkirch], [1607], [66], 483, [6] p., 8°. – VD 17 23:737591F

K Börkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a keretben leveles-indás görgető lenyomata. A kötéstáblák közepén lemezről nyomott képek. Az első táblán Jákob álma (felirata: „Imposi Jacob saxo cervi qvi esc aliger scalas vidit inire choro”), a hátsón Dávid király (felirata: „David spiritu [...]”). Metszése vörösre festett, poncolt, aranyozott virág- és csillagmintákkal. Supralibros: G[eorgius]

P[ellionis] L[eovei] 1613.

P *Liber Scholae Ill[ustri]s S[aros] Patachinae* (előzéklap)

Liber Scholae Debr[ecinae] 1709 (előzéklap)

M Címlapja hiányzik, a kötet eleje csonka.

Koll. 2.

POLANUS, Amandus: *Amandi Polani a Polansdorf ... De aeterna Dei praedestinatione didascalica: in qua tum haec augustissima doctrina ... est explicata: tum complura difficillima Sacrae Scripturae loca declarata, atque a Roberti Bellarmini corruptelis ... fideliter asserta*, Basileae [Basel], typis Conradi Waldkirchii, 1600, [16], 274, [2] p., 8°. – VD 16 P 3897

M Széljegyzetekkel. A kötet végén kézíratos jegyzetekkel

F 824

CHANDIEU, Antoine de: *Antonii Sadeelis Chandeis ... Opera theologica, quatuor tomis comprehensa*, [Geneva], excudebat Ioannes le Preux, 1596, 1 tom., 8°.

Tomus Tertius, [78], 567, [1], [16], 169, 78, 50, 80, [12], 127 p.

K Bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a keretben szőlőindás görgető lenyomata. A középmezőben lemezről nyomott címerek. Az első táblán VI. Lajos pfalzi választófejedelem (1576–1583) címere (felirata: „Ludwig V. G. Gnad Pfalsgra. des Hei. Rom. Reichertz Druces und Churfurst Hertz in B.”), hátul a felesége, Hesseni Erzsébet (1539–1582) címere (felirata: „Elisabeth Pfalzgrevin Churfurstin G. L. zu Hesse”). Aranyozott supralibros: M[ichael] Sz[erdahelyi] 1597.

P *Sum Georgii Isai Selini Anno 1611* (címlap)

Ex Libris Laurentii Varallyai. Valet Tal[lero] I. cu[m] altero volumine (címlap)
(címlap)

M A kötéstáblában német nyelvű nyomtatványtöredék.

Sz 196

Jesu Christi, D. N. Novu[m] Testamentu[m], Gr[aece] et Lat[ine], Theodoro Beza interprete, [Geneva], [Henricus Stephanus], [1580], [16], 216 [316!], 195 [212!], 9–39 fol., 8°.

K Fatáblás bőrkötésben, áttört réz sarokveretekkel. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a keretben szalagfonatos görgető lenyomata. Az első táblán Beza, a hátsón Kálvin lemezről nyomott feliratos arcképe, alatta és fölötte vízszintes sávban elhelyezett puttós görgető lenyomata. A rézkapcsok leszakadtak. Metszése vörösre festett, poncolt és aranyozott csillagokkal díszített. Supralibros: E[mericus] K[incses] T[asnadinus] 1610.

P *Venit in possessionem Georgii Vicarius In Anno Millesimo Septingentesimo Nonagesimo Sexto Die Mensis Maii Vicesimo Septimo. A Domino Eccl[esi]ae Ibraniensis pastore, Emerico Bajka Dum ageret Annum unum et viginti ad se de volutum a Datore aetam [?] M. S. K. (AA1v)*

Erdős Károly bibliája. Cum Deo tutus. (Pecsét, címlap.)

M A címlap, a praeliminária egy része, valamint az utolsó levél hiányzik.

Y 597

CALVIN, Jean: *Institutio christianae religionis*, Johanne Calvino authore, Genevae [Geneva], apud Esaiam le Preux, 1612, [15], 541, [84] fol., 8°.

K Bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a külső keretben indás, a belsőben sisakos férfifejes-címeres-növényi ornamentikus görgető lenyomata. A táblák közepén lemezről nyomott portrék. A első táblán David Pareus arcképe (felirata: „David Pareus D. S. theologiae professor Heidelbergi”), a hátsón IV. Frigyes pfalzi választófejedelem címere (felirata: „Alle Ding Zergentlich. Fridericus quartus comes Palatinus”). A metszése vörösre festett, aranyozott virágokkal és poncolással díszített.

P *Hieronymus ad Paulinum. Discamus ea in terris, quorum scientia nobis perseveret in coelis. Depositum custodi. Pareus. Ornatissimo D[omi]no Georgio Leovej Ungaro ex Academia Heidelbergensi discessuro ad patrias Eccl[esi]as. 4. Non[ae] Augusti 1614* (előzéklap)
Ex aliis paleas ex isto collige grana. Bartholomaeus Coppen, veteris Testamenti in Academia Heidelbergensi Interpres 4. Augusti A[m]no 1614 (előzéklap)

Heidelbergi magyar peregrinusok teológiai tárgyú könyvei Debrecenben

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött 21 kötet és a bennük található 42 mű bemutatásával arra keressük a választ, hogy a Heidelbergi Egyetemen 1586 és 1622 között tanuló 14 magyar hallgató milyen teológiai munkákat vásárolt az egyházi szolgálatra való felkészülés részeként.

A Heidelbergből hazahozott művek megjelenése és a megszerzésük között eltelt idő felmérése azt mutatja, hogy nem egy esetben már a megjelenés évében bekötette a könyvét a tulajdonosa. A 42 fellelt mű közel háromnegyede (74%) legfeljebb 15 éven belül került a pfalzi egyetemen tanuló magyar diákokhoz.

A kutatás során bibliák, tíz bibliamagyarázatos munka és néhány prédikációs kötetet is előkerült. Hat dogmatikai mű mellett két népszerű mártírológiai műre és egy egyházjogi gyűjteményre bukkantunk. A második legnagyobb tematikus csoportot a polemikus tárgyú művek alkották, közöttük többségben voltak a Roberto Bellarminóval vitázók írásai. Bellarmino bíborosnak a polemica teljes területét átfogó *Disputationes de controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis haereticos* című munkája a Heidelbergi Egyetemen tanuló protestáns diákok számára is a stúdiumok része volt. A tanulmányaik mellett a Heidelbergben vásárolt könyvek egy része segítette őket a következő évtizedekben vívott hitvitákra való felkészülésben.

Kulcsszavak:

- heidelbergi magyar peregrináció
- református értelmiségi magánkönyvtárak története (16–17. század)
- kora újkori teológiai irányzatok recepciója
- református-katolikus hitvitairodalom

Theological books of Hungarian peregrinating students from Heidelberg in Debrecen

By presenting 21 volumes and the 42 works contained in them, kept in the Great Library of the Reformed College of Debrecen, we seek to answer the question of what theological works 14 Hungarian students studying at Heidelberg University between 1586 and 1622 purchased as part of their preparation for church service.

A survey of the time between the publication of the works brought home from Heidelberg and their acquisition shows that in some cases the owner already had the book bound in the year of publication. Nearly three-quarters (74%) of the 42 works found came to Hungarian students studying at the University of the Palatinate within 15 years at most.

During the research, Bibles, ten Bible commentaries, and some sermon volumes were found. In addition to six dogmatic works, we came across two popular works on martyrology and a collection of canon law. The second largest thematic group was composed of polemical works, most of which were written by those who debated with Robert Bellarmine. Cardinal Bellarmine's '*Disputationes de controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis haereticos*', which covered the entire field of polemics, was also part of the studies for Protestant students at the University of Heidelberg. In addition to their studies, some of the books purchased in Heidelberg helped them to prepare for the religious debates that would take place in the following decades.

Keywords:

- Heidelberg Hungarian Peregrination
- history of private libraries of Reformed intellectuals (16th–17th centuries)
- reception of early modern theological schools
- Reformed-Catholic theological literature